

ΕΡΕΥΝΑΙ ΕΝ ΣΑΜΗΙ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

1. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Κατὰ τὸ 1963 (Ἰούλιον), παρακλήσει τῶν Κεφαλλήνων καὶ ἀδεία τοῦ Ὑπ. Προεδρίας ἐξετέλεσα μικρὰν ἀνασκαφὴν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σάμης Κεφαλληνίας. Ἡ πολίχνη εἶναι ἐντελῶς νέα, διότι ὁ τρομακτικὸς σεισμὸς τοῦ 1953 κατέστρεψεν οὐ μόνον αὐτὴν καὶ τὰ περίξ χωρία, ἀλλὰ καὶ μέρος τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῶν ἐπιβλητικῶν ἀρχαίων τειχῶν τῆς πόλεως. Ἡ ἀνασκαφὴ προεκλήθη ἐκ τῆς ἀκολουθου ἀφορμῆς:

Ὁ κόλπος τῆς Σάμης κατὰ τὸν μυχὸν αὐτοῦ καὶ κατὰ μῆκος τῆς παραλιακῆς ὁδοῦ Σάμης - Ἁγίας Εὐφημίας παρουσιάζει ἀξιοπεριέργα φυσικὰ φαινόμενα: Αἱ στρώσεις τοῦ πετρώματος μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν κλίσιν των εἶναι λίαν ἐμφανεῖς. Μεγάλαι καὶ μικραὶ φωλεαὶ ἐντὸς τοῦ πετρώματος τούτου ἐμπερικλείουν χάλικας πυρίτου, φθάνοντας ἐνίοτε τὰς διαστάσεις μεγάλου πεπονίου. Ἄλλαι δὲ ἔρευναί εἶχον δεῖξει ἐν τῷ μεταξὺ τὴν σημασίαν τῆς βιομηχανίας τοῦ πυρίτου ὑπὸ τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τῆς νήσου¹. Τὸ πέτρωμα, τοῦ ὁποίου ἡ φύσις εἶναι Καρστική, περιέχει πλῆθος σπηλαίων καὶ βαράθρων ἀφανῶν. Τινὰ τούτων κατεκρημνίσθησαν εἰς γεωλογικοὺς χρόνους καὶ οὕτως ἐπροδόθη ἡ παρουσία των. Ἦδη ὁ διὰ τοῦ πλοίου εἰσερχόμενος εἰς τὸν κόλπον τῆς Σάμης βλέπει ἀπέναντί του πελώριον ἡμικυκλικὸν βύθισμα, ὡς νὰ ἦτο Κρατὴρ τῆς Σελήνης ἢ οὐλὴ ἐκ πελωρίας ὀβίδος. Τρία ἄλλα βάραθρα θὰ λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ μνημονεύσωμεν κατωτέρω, τὸ ἐν δὲ ἕξ αὐτῶν εἶναι ἡ Μελισσάνη.

Ὅπαι καὶ σχισμαὶ τοῦ πετρώματος, κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης, ἀναδίδουν ἐν ἀφθονίᾳ ὕδωρ ὑφάλμυρον, τὸ ὁποῖον ἀναταράσσει κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τὴν θάλασσαν ὡς νὰ ἐκόχλαζεν. Ἀπὸ αἰῶνος καὶ πλέον ἦτο γνωστὸν καὶ ἐμελεῖτο τὸ ἀντίθετον φαινόμενον παρὰ τὴν παραλίαν τοῦ Ἀργοστολίου, τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο ὡς νὰ ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον τῶν συγκοινωνούντων δοχείων: Τὸ ὕδωρ τῆς θαλάσσης, δηλαδή, ἔρρεεν ἀδιακόπως ἀπὸ αἰώνων ἐντὸς μικρῶν καταβοθρῶν, χωρὶς αὐταὶ νὰ πληροῦνται ποτέ. Ἡ λύσις τοῦ μυστηρίου ἐπετεύχθη κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1963. Δύο Αὐστριακοὶ σπηλαιολόγοι τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Γκράτς, οἱ κ. κ. MAURIN καὶ ZOETL, ἔρριψαν ἐντὸς μιᾶς τῶν καταβοθρῶν Ἀργοστολίου 160 χιλιόγραμμα οὐρανίνης καὶ ἀνέμενον τὸ ἀποτέλεσμα εἰς τὸ ἀντίθε-

¹ Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 41 - 45, πίν. 14 - 18.

τον ἄκρον τῆς νήσου, δηλαδή παρὰ τὴν παραλίαν τῆς Σάμης, πλησίον τῆς Μελισσάνης, ὅπου ἡ ἔξοδος τῶν ὑδάτων ἦτο ἡ ἀφθονωτάτη. Ἡ σχέσις μεταξύ τοῦ καταπινομένου καὶ τοῦ ἀναδιδομένου ὕδατος καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς νήσου (Βλιχάδα, παρὰ τὸν μυχὸν κόλπου Λιβαδίου) εἶχε καὶ προηγουμένως ὑποτεθῆ¹. Δέκα καὶ τέσσαρας ἡμέρας βραδύτερον παρουσιάσθησαν τὰ πρῶτα ἔχνη χρώσεως εἰς τὰ ἀναδιδόμενα ὕδατα τῆς περιοχῆς Μελισσάνης. Ἡ εὐθεῖα μεταξύ τῶν δύο σημείων εἶναι 15 χιλόμετρα, ἐπομένως βραδύτατα κινεῖται τὸ καταπινόμενον ὕδωρ διὰ μέσου τῶν ρηγμάτων τοῦ πετρώματος τῆς νήσου, ἀναμειγνυόμενον καὶ μετὰ γλυκέων ὑδάτων.

Ἡ Τοπικὴ Ἐπιτροπὴ Τουρισμοῦ Κεφαλληνίας, θέλουσα νὰ ἀξιοποιήσῃ τὸ κάλλος τοῦ βαράθρου σπηλαίου τῆς Μελισσάνης, ἤνοιξε σύριγγα καὶ ἐπρομηθεύθη δύο λέμβους, ὥστε νῦν καθίσταται δυνατὴ ἡ κάθοδος πρὸς τὸ σπήλαιον καὶ ἡ περιήγησις τούτου. Μόλις τὸ σπήλαιον κατέστη προσιτόν, οἱ πρῶτοι ἐπισκέπται ἀνεῦρον τὸν πῆλινον δίσκον κατόπτρου (ἄρ. 1803), τὸν κατωτέρω δημοσιευόμενον ὑπὸ τοῦ ἐφόρου κ. ΔΟΝΤΑ. Ἦδη ἐκ προηγουμένων ἐτῶν μοὶ ἦτο γνωστόν, ὅτι λατρεία τις πρέπει νὰ ἠσκήθῃ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, διότι ὁ ἀείμνηστος σπηλαιολόγος Ι. ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ μοὶ εἶχεν ἐπιδείξει λύχνον πρωίμου Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὃν εὔρεν ἐκεῖ (κατωτέρω ἄρ. 1838). Ὁ Σύλλογος Ἀρχαιοφίλων Κεφαλληνίας, πρωτοστατοῦντος, ὡς πάντοτε, τοῦ κ. Μ. Κοσμετάτου, ἐζήτησεν ὅπως ἀνασκάψω συστηματικῶς τὸ σπήλαιον προτοῦ ὑποστῆ περαιτέρω ζημίας τὸ τυχὸν περιεχόμενον αὐτοῦ. Κατέβαλεν ὡσαύτως τὴν δαπάνην τῆς ἀνασκαφῆς. Θερμαὶ εὐχαρισταὶ ἀπευθύνονται καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης πρὸς τὸν Σύλλογον Ἀρχαιοφίλων Κεφαλληνίας. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σπηλαίου οὔτε δύσκολος, οὔτε μεγάλη ὑπῆρξεν. Ἔσχον ὅμως τὴν ποθητὴν εὐκαιρίαν, ὅπως προβῶ εἰς τὴν πρώτην ὅπως δήποτε ἐπιμονωτέραν ἔρευναν τῆς περιοχῆς, διότι ἡ Σάμη εἶναι ἡ μόνη περιοχὴ τῆς νήσου, ἡ ρητῶς μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου. Παρ' ὅλα ταῦτα, οὐδὲν τὸ Μυκηναϊκὸν εἶχε παρουσιάσει μέχρι τῆς στιγμῆς. Διὰ τῆς παρούσης ἐρεύνης καὶ ὁ Μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ἐβεβαιώθη καὶ ἴσως καὶ ἡ παλαιότερα περίοδος, ὡς θὰ περιγραφῆ ἀμέσως κατωτέρω. Πολύτιμον βοήθειαν παρέσχον καὶ ἐν ταῖς ἀνασκαφαῖς καὶ ἐν τῷ μουσεῖῳ Ἀργοστολίου ἡ δεσπ. Κοῦλα Κουλουμπῆ, ἔκτακτος ἐπιμελήτρια ἀρχαιοτήτων, ἡ δεσπ. Καίτη Ζωγράφου καὶ ὁ κ. Ἄντ. Χαραλαμπίδης, φιλόλογος, καὶ ὁ πολύτιμος ἀρχιτεχνίτης κ. Ζαχ. Κανάκης.

1 Τὴν ἀπλουστάτην, συγχρόνως δὲ καὶ μόνην ὀρθὴν ἀποδειχθεῖσαν ἐρμηνείαν ταύτην, ὑπεστήριξε πρῶτος ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος γεωλόγος ΦΟΥΡΒÉ, μεταξύ πολλῶν ἄλλων προταθεισῶν θεωριῶν. Ἡ ἐργασία του ὁμως παρέμεινεν ἄγνωστος εἰς τοὺς πολλοὺς, διότι ἐδημοσιεύθη ὡς προσθήκη εἰς σεισμολογικὴν τινα μελέτην του (Rapport sur les tremblements de terre de Céphalonie et de Mételin en 1867 ἐν Archives des Missions scientifiques VI, σ. 478 ἐξ.). Ὁ κ. WIEBEL, ὅστις ἔγραψε λεπτομερῆ μελέτην περὶ Κεφαλληνίας γενικῶς, ἐπραγματεύθη καὶ οὗτος περὶ τοῦ φαινομένου, δούς τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν (κάπως πολυπλοκωτέραν δὲ) ἀνεξαρτήτως τοῦ ΦΟΥΡΒÉ (Die Insel Kephallenia und die Meermühlen von Argostoli,

Wiss. Abhandlungen zum Osterprogr. d. Akad. Realgymnasiums Hamburg 1873, IX. σελίδες 160). Ὁ WIEBEL ὑπελόγησε τὸ ποσὸν τοῦ θαλασσοῦ ὕδατος τὸ εἰσρέον εἰς τὰ δύο μόνον βάραθρα τὰ κινουόμενα τοὺς μύλους τοῦ Stevens (1835) καὶ τοῦ Μηλιαρέση (κτισθέντα τῷ 1859) εἰς δύο δισεκατομμύρια κυβικῶν ποδῶν ἐτησίως, ἧτοι περὶ τὰς 154 χιλιάδας κυβικῶν μέτρων ἀνά 24ωρον. Ὑπάρχουν δὲ καὶ πολλὰ μικρότερα βάραθρα καὶ σχισμαί, ὅπου εἰσρέει ἡ θάλασσα. Ὅρα καὶ J. PARTSCH, Kephallenia und Ithaka (Pettermann's Mitteilungen N° 98, 1890) 22 ἐξ. καὶ Α. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Γεωγραφία Κεφαλληνίας, 1890, 173 σμ. 16.

2. ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΝΗΣ

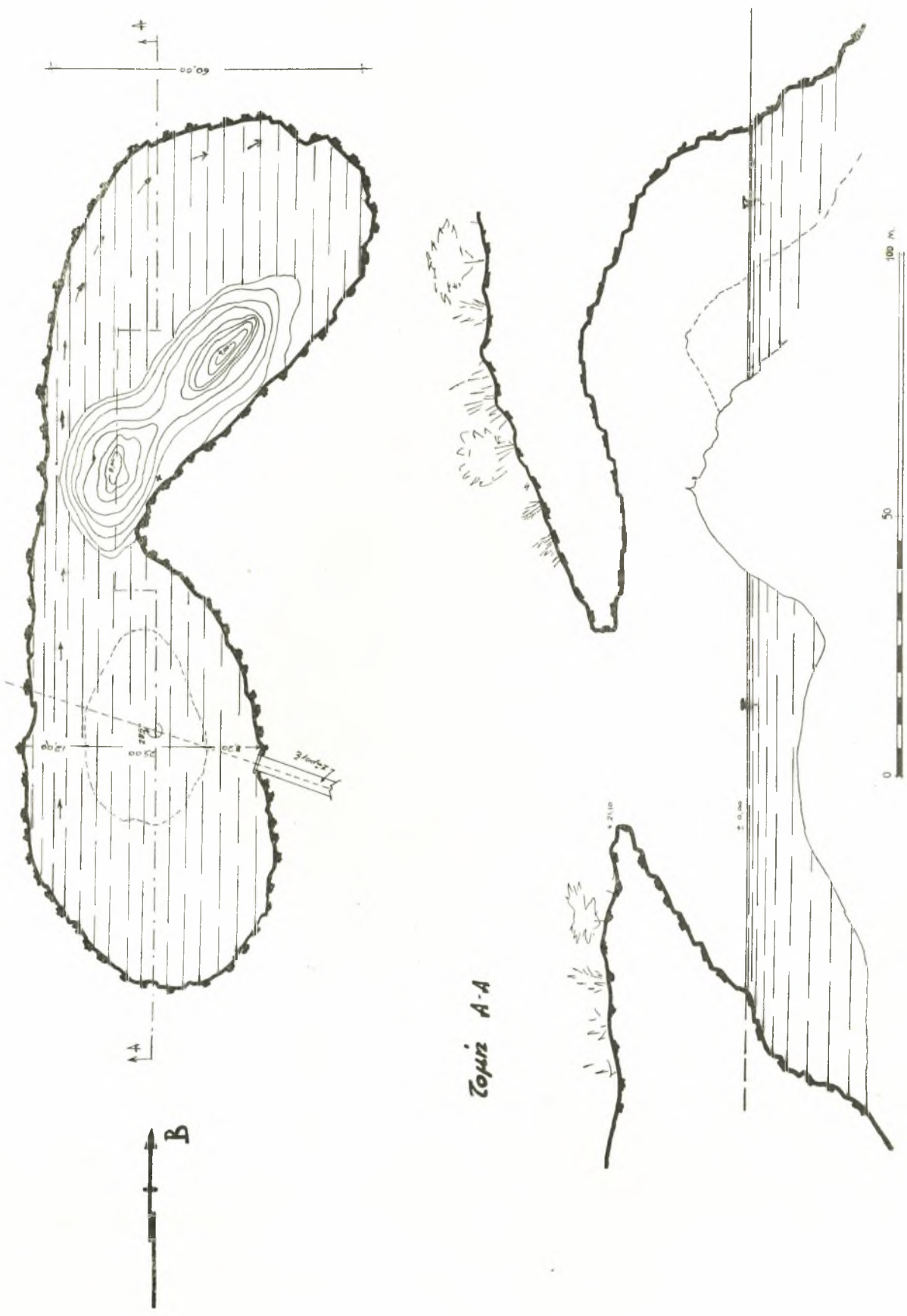
Τὸ σπήλαιον τοῦτο, ὅπως καὶ ὁ γειτονικὸς «Καραβόμυλος», ἦσαν ἀνέκαθεν γνωστὰ καὶ φημιζόμενα διὰ τὸ φυσικὸν αὐτῶν κάλλος. Τὰ ἐντὸς αὐτῶν ὕδατα ἀποδίδουν ἐξόχους ἀποχρώσεις ἀναλόγως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ὥρας. Ἡ Μελισσάνη περιέχει σταλακτίτας κοσμοῦντας τὴν εὐρύχωρον ὄροφὴν καὶ τὰς πλευρὰς τοῦ σπηλαίου. Ὁ Καραβόμυλος ἀνέδιδε καὶ ἀναδίδει τὸ μέγιστον ποσὸν τοῦ εἰς τὰς καταβόθρας Ἀργοστολίου εἰσρέοντος ὕδατος. Μέχρι πρό τινων ἐτῶν διὰ τῆς ροῆς τοῦ ὕδατος τούτου πρὸς τὴν ὀλίγα μέτρα ἀπέχουσαν θάλασσαν ἐκινεῖτο ὑδρομυλος, ὁπόθεν καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ χάσματος (Καραβόμυλος).

Ὁ σχηματισμὸς τοῦ βαράθρου - σπηλαίου τῆς Μελισσάνης εἶναι εὐκόλως νοητός, ὅταν τις εὐρεθῇ ἐπὶ τόπου καὶ παρατηρήσῃ μετὰ προσοχῆς: Ὁ Καρστικὸς σχηματισμὸς τῶν Κεφαλληνιακῶν ὀρέων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξίν μεγάλων ἐσωτερικῶν κοιλωμάτων εἰς τὸ πέτρωμα. Ὅταν αἱ στρώσεις τοῦ πετρώματος εἶναι ὀριζόντιοι, βοηθῇ δὲ καὶ ἡ χημικὴ διάβρωσις ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, τότε αἱ ὄροφαι τῶν κοιλωμάτων βυθίζονται καὶ οὕτω ἀναφαίνονται τὰ σπήλαια - βάραθρα. Ἡ περιοχὴ τῆς Σάμης εἶναι τυπικὴ ὡς πρὸς τὸ φαινόμενον τοῦτο. Τῆς Μελισσάνης ἡ στέγη παρουσιάζει τὸ μεγαλύτερον χάσμα ἐξ ὅλων τῶν πέριξ σπηλαίων. Τὸ σχηματισθὲν ἄνοιγμα (πίν. 1, 1 καὶ 2, 1) ἔχει μῆκος 50 καὶ πλάτος 30 μέτρων κατὰ PARTSCH¹. Διευθύνεται ἐκ ΒΒΑ. πρὸς ΝΝΑ. Εἰς τὸ Β. μέρος παραμένει ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν του μέγα μέρος τῆς ὄροφης τοῦ σπηλαίου (πίν. 1, 4) μήκους 83 μ. ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Ὅταν βλέπῃ τις τὴν ὄροφὴν ταύτην, βαρυνομένην ὑπὸ πελωρίων σταλακτιτῶν (πίν. 1, 3 καὶ 2, 4) κατανοεῖ καὶ μίαν ἀκόμη αἰτίαν τῆς πτώσεως: Μόλις ἀποκτήσουν οἱ σταλακτίται οὗτοι μεγαλύτερον βάρος, θὰ παρασύρουν μίαν ἡμέραν καὶ τὸ ὑπολειπόμενον τμῆμα τῆς στέγης τοῦ σπηλαίου.

Ἡ σχηματισθεῖσα ὁπῆ κατέστησε φανερὸν τὸ σπήλαιον εἰς χρόνους γεωλογικοὺς ἔτι. Ἡλιος εἰσέρχεται ἐντὸς μικροῦ τμήματος κατὰ τὸ κέντρον. Τὸ πρὸς Β. βάθος ὅμως τοῦ σπηλαίου, τὸ ἐστεγασμένον ἔτι, παραμένει εἰς τὸ ἡμίφως καὶ μετὰ τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας εἰς τὸ σκότος. Εἰς βάθος 25 μ. ἀπὸ τῆς ὄροφης ὑπάρχει ἄφθονον ὕδωρ σχηματίζον μικρὰν λίμνην, ἧς ἡ ροὴ εἶναι σχετικῶς ταχεῖα (ἐκ Ν. πρὸς Β.). Αἱ κατακρημνίσεις ἐπλήρωσαν τὸ Β. μέρος τοῦ σπηλαίου, ὥστε ἐκεῖ ἐσηματίσθη νησίς (πίν. 1, 4 καὶ 2, 4), ἣτις καὶ περιεῖχε τὰς ἀρχαιότητας. Πέριξ τῆς ὀπῆς τοῦ σπηλαίου ὑπάρχει ζωηρὰ βλάστησις, ἐπεκτεινομένη καὶ πρὸς τὰ τοιχώματα (πίν. 1, 1-2 καὶ 2, 1). Αἱ στρώσεις τοῦ πετρώματος εἶναι ὄραται πανταχοῦ, παρειαὶ δὲ καὶ τοιχώματα τοῦ σπηλαίου γέμουν σταλακτιτικῶν διαμορφώσεων, ἐνίστε ἀλχηρῶν ὡς νὰ ἐπρόκειτο περὶ γιγαντιαίου ἀκανθοχοίρου (πίν. 1, 3). Ἡ κάθοδος εἰς τὸ σπήλαιον ἦτο δυσκολωτάτη καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι τοῦ 1963, διότι καὶ κατερχόμενός τις διὰ σχοινοῦ ἔπρεπε νὰ κολυμβήσῃ, ἵνα φθάσῃ μέχρι τῆς νησίδος. Διὰ τοῦτο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπαξ ἴσως ἢ δις θὰ κατῆλθον οἱ προσκυνηταὶ εἰς τὸ σπήλαιον. Σήμερον, διὰ τῆς διανοιγείσης σύριγγος,

¹ PARTSCH, ἔ. ἀ. 19.

Είχ. 1. Μελισσάνη (κάτοπις και τομή).

τὸ σπήλαιον εἶναι εὐκόλως προσιτόν, ἢ δ' ἐπίσκεψις τῆς νησίδος καὶ τοῦ ἐσωτεριοῦ διενεργεῖται διὰ λέμβου (πίν. 2,2-3). Τὸ μέγιστον μῆκος τοῦ σπηλαίου εἶναι περὶ τὰ 163 μ., τὸ δὲ πλάτος κατὰ τὸ σημεῖον τῆς σύριγγος περὶ τὰ 25 μέτρα, κατὰ τι δὲ μεγαλύτερον πρὸς τὸ Βόρειον μέρος τοῦ κευθμῶνος (ᾄρα τὸ σχέδιον εἰκ. 1 καὶ τὰς εἰκόνας τῶν πινάκων 1-2)¹.

Ἡ σχηματισθεῖσα νησίς εἰς τὸ Β. τμήμα τοῦ σπηλαίου ἀποτελεῖται ἐκ καταπεσόντων βράχων καὶ σταλακτιτῶν τῆς ὄροφης, ἐπικαλυφθέντων κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ σκληροῦ καὶ ὀλισθηροῦ σταλακτιτικοῦ φλοιοῦ. Δύο δίδυμοι μικραὶ κορυφαὶ σχηματίζονται, ἡ πρώτη ὕψους 8 καὶ ἡ δευτέρα (βαθύτερον ἐντὸς τοῦ σπηλαίου) 9 μέτρων (ᾄρα τὸ σχέδιον). Νυκτερίδες καὶ σμήνη ἀγρίων περιστερῶν, ἔτι καὶ νῦν φωλευουσῶν ἐντὸς τῶν κοιλωμάτων τῆς ὄροφης, ἀπέθεσαν κατὰ τὴν πάροδον τῶν χιλιετηρίδων παχὺ στρώμα κόπρου (γουανό), ὅπερ ἔχει σωρευθῆ εἰς τὰ κοιλώματα, κυρίως πρὸς τὸ Ἄν. πλευρὸν τῆς νησίδος.

Ὡς ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδειξε, τὰ ἀρχαῖα ἔκειντο ἅμα τῇ ἀνόδῳ ἐπὶ τῆς νησίδος εἰς τὸ δεξιὸν μέρος, παρὰ τὸ Ἄνατ. τοίχωμα τοῦ σπηλαίου (σημειοῦνται διὰ σταυροῦ ἐπὶ τοῦ σχεδίου). Βαθύτερον δὲν εἰσῆλθον οἱ λατρευταί, ἴσως φοβούμενοι τὸ σκότος ἢ διὰ θρησκευτικὸν δέος. Ὁ χῶρος, ὅπου τὰ ἀρχαῖα ἀπεκαλύφθησαν, δὲν εἶναι μεγαλύτερος τῶν 3 τ. μ. περίπου. Οὐδὲν ἴχνος βωμοῦ ἢ ἄλλου κτίσματος εὐρέθη. Ἡ θέσις εἶναι εὐκόλως ὄρατή, διότι ἀκριβῶς ὑπὲρ αὐτήν, ἐπὶ τοῦ βράχου τῶν τοιχωμάτων, κατέστησαν κοινωνοὶ τῆς ἀθανασίας οἱ δύο (Αὐστριακοὶ ὡς ἐπληροφορήθη) ἐπισκέπται-δύται Tisch καὶ Reisinger, στίξαντες διὰ πελωρίων γραμμάτων τὴν ἐκεῖ ποτε παρουσίαν των.

Πάντα τὰ εὐρήματα εὐρίσκοντο εἰς βάθος ἀπὸ 0.10-0.20 μ. ἐντὸς τῆς μελανῆς κόπρου. Ἐτερον τοσοῦτο πάχος τοῦ αὐτοῦ ὕλικου ἔκειτο ὑπὸ τὰ εὐρήματα, μεθ' ὃ ὑπάρχει ἐρυθρωπὸν στρώμα γῆς καὶ χαλίκων, ὅπερ εἶναι τὸ φυσικὸν δάπεδον πανταχοῦ τῆς νησίδος, ὅπου δὲν ἐπεκάθισε σταλακτιτικὸς φλοιός. Ἐπομένως, ὅτε οἱ πρῶτοι λατρευταὶ εἰσῆλθον εἰς τὸ σπήλαιον, ὑπῆρχεν ἤδη τὸ γουανὸ τῶν σπηλαιοβίων ζώων. Ἐχρειάσθησαν δὲ περίπου 2.200-2.300 ἔτη, ἵνα σχηματισθῇ τὸ ὑπὲρ τὰ ἀρχαῖα ἰσοπαχὲς στρώμα. Ἄν ἐν συνόλῳ τὸ πάχος τῆς κόπρου ὑποδεικνύη ἡλικίαν περίπου 5.000 ἐτῶν, ἀφ' ἧς τὸ ἀόρατον κοίλωμα διετρήθη καὶ κατέστη σπήλαιον ὄρατόν, περὶ τούτου ἄς ἀποφανθῶσιν εἰδικώτεροι.

Τὰ ἀνευρεθέντα ἀρχαῖα κατὰ σειρὰν ἀνακαλύψεως ἦσαν τὰ ἑξῆς:

1) Τεμάχια πηλίνου πίνακος παριστῶντος τράγον, Πᾶνα καὶ δοκούχους ὑδροφόρους μορφάς. (Ἄρ. 1804 κατωτέρω ἐν τῇ δημοσιεύσει τοῦ κ. ΔΟΝΤΑ.)

2) Τεμάχια καὶ ὁ ὀξὺς πυθμὴν ἀμφορέως οἴνου. (Τὰ τεμάχια εἶναι πολὺ ὀλίγα. Δὲν τὰ περιέλαβεν εἰς τὴν δημοσίευσίν του ὁ κ. ΔΟΝΤΑΣ.)

3) Πήλινος δίσκος μεγάλου κατόπτρου κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν ἐπιμελῶς λειῶς, κατὰ δὲ τὴν ἑτέραν, φέρουσαν καὶ χαμηλὸν περιχειλῶμα, ὀλιγώτερον λειῶς. Εὐρέθη σχεδὸν ὀριζοντίως μὲ τὴν πλευρὰν τοῦ περιχειλώματος πρὸς τὰ ἄνω (ἄρ. 1837).

¹ Τὸ σχέδιον (κάτοψιν καὶ τομὴν) ἐφιλοπύνησε κατὰ σπηλαίου κ. Μήλας, ἐφ' ᾧ καὶ εὐχαριστῶ τοῦτον θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης.

4) Ἀπομακρυνθέντος εὐμεγέθους λίθου εὐρέθη ὑπ' αὐτὸν ἀκέραιον πρακτικῶς πήλινον εἰδώλιον Πανὸς καθήμενου. Ὁ θεός, ἔχων ἤδη τὸ ἰλαρὸν πρόσωπον τοῦ μεθύοντος, κρατεῖ διὰ τῆς δεξ. πρὸ τοῦ στήθους Διονυσιακὸν σύμβολον, ἓνα κάνθαρον, διὰ δὲ τῆς ἀρ. πελώριον κέρας Ἀμαλθείας.

5) Μικρὸς τετράγωνος πήλινος πίναξ, ἑλαφρῶς κολοβὸς ἄνω, φέρων ὠραίαν γυναικείαν κεφαλὴν κατὰ κρόταφον πρὸς ἀρ. καὶ καλυπτομένην ὑπὸ παχείας λευκῆς ἀλοιφῆς εὐκόλως ἀποπιπτούσης, γνωστῆς καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων Κορινθιακῶν πηλίνων. Τὴν ἐβαπτίσσαμεν «Νύμφην Μελισσάνην» (ἀρ. 1805).

6) Κατὰ τὴν διαλογὴν τῶν χωμάτων εὐρέθη μικρὸν τεμάχιον ἐτέρου πηλίνου πίνακος. Διατηρεῖ μικρὸν τμήμα κεφαλῆς μετὰ πλοκάμου (ἀρ. 1806).

7) Ὑπὸ τοῦ προέδρου τῆς Κοινότητος παρεδόθησαν δύο λύχνοι. Εὐρέθησαν ἀναμφισβητήτως ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἀλλ' αἱ ἀφηγήσεις περιέχουν τὸ σύνηθες ποσοστὸν ἀβεβαιότητος καὶ πονηρίας. Τοὺς εὗρον «σκαλίζοντα παιδία», καὶ δὴ «μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἡμῶν», «μίαν ἢ δύο ἡμέρας κατόπιν», μᾶς ὑπεδεικνύετο δὲ ὡς θέσις ἢ τῆς ἀνασκαφῆς ἡμῶν, ἀλλὰ πάλιν μετ' ἀοριστιῶν καὶ ὑπεκφυγῶν (ἀρ. 1835-36). Τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ προβῶμεν εἰς δευτέραν ἀνασκαφὴν συμπληρωματικὴν καὶ εἰς τὸ σημεῖον τῶν ἀρχαίων καὶ πανταχοῦ τῆς νησίδος (ἦν εἴχομεν ἐρευνησεὶ καὶ προηγουμένως). Οὐδὲ τὸ παραμικρὸν ἀνευρέθη. Οἱ κάτοικοι βεβαιοῦν, ὅτι ὁ πρόεδρος κατεῖχε καὶ τρίτον ὅμοιον λύχνον τεθραυσμένον εἰς δύο. Οὗτος ὅμως δὲν παρεδόθη ἡμῖν. Κατὰ ταῦτα οἱ εὐρεθέντες λύχνοι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΥ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἀνασκαφῆς ἦσαν τοῦλάχιστον τέσσαρες.

Ἦδη ἀφ' ἧς ἀνεκαλύφθη ὁ πρῶτος λύχνος εἶχον ἐξηγήσει εἰς τὸν ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΝ ὅτι προφανῶς ἐπρόκειτο περὶ σπηλαίου ἀφιερωμένου εἰς τὰς Νύμφας καὶ τὸν Πᾶνα. Λύχνοι εἶναι συνήθη εὐρήματα ἐντὸς τοιούτων σπηλαίων, τὸ δὲ δημῶδες ὄνομα τοῦ ἄντρου τοῦ Πανὸς παρὰ τὴν Φυλὴν εἶναι Λυχνόσπηλο. Αἱ ἐν συνεχείᾳ γενόμεναι νεώτεραι ἀνακαλύψεις ἐντὸς τῆς Μελισσάνης δὲν ἀφήνουν λογικὴν ἀμφιβολίαν, ἀφοῦ καὶ Πᾶν εὐρέθη καὶ μορφαὶ ἐπὶ τῶν πλακιδίων καὶ τοῦ δίσκου, αἱ ὁποῖαι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ὄντως νύμφαι (αἵτινες, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀνήκουσι καὶ εἰς τὴν συνοδείαν τοῦ Διονύσου).

Ἡ συνάφεια τοῦ Πανὸς πρὸς ταύτας εἶναι πασίγνωστος. Ἄν ἀφήνω μικρὸν περιθώριον ἀμφιβολίας, εἶναι διότι καὶ αἱ θνηταὶ γυναῖκες ἤγον ἑορτὰς εἰς τὸν Πᾶνα, ὅστις ὑποτίθεται συμπαιζὼν μετ' αὐτῶν. Ἡ κυριώτερα μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Ἡροδότου (VI 105), καθ' ἣν οἱ Ἀθηναῖοι, εἰσαγαγόντες τὴν λατρείαν τοῦ Πανὸς μετὰ τὴν νίκην τοῦ Μαραθῶνος, ἀφιέρωσαν εἰς αὐτὸν τὸ γνωστὸν σπήλαιον καὶ *θυσίησι ἐπετείουσι καὶ λαμπάδι ἰλάσκονται*. Ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται τὸ γένος τῶν ἑορταστῶν, ἀλλὰ ἐκ τῆς Λυσιστρατῆς τοῦ Ἀριστοφάνους (στ. 2 ἔξ.) δεικνύεται, ὅτι τὴν ἐτησίαν ταύτην ἑορτὴν πρὸς τιμὴν τοῦ Πανὸς ἐτέλουν γυναῖκες. Τὸ καλύτερον σχόλιον εἰς τὰ χωρία ταῦτα ἀποτελεῖ νῦν ὁ πήλινος πίναξ τῆς Μελισσάνης, ἐπὶ τοῦ ὁποῦ, πλὴν τοῦ Πανός, εἰκονίζονται γυναῖκες λαμπαδηφοροῦσαι.

Τὸ πήλινον τοῦτο μνημεῖον ἀποτελεῖ ὠραῖον σχόλιον καὶ εἰς τὸν νεωστὶ εὐρεθέντα Δύσκολον τοῦ Μενάνδρου. Ἡ σκηνὴ τῆς κωμῆδος ὑπόκειται εἰς τὴν Φυ-

λήν, εἰς τὸ ξηρὸν βουνὸν τοῦ Πάρνηθος καὶ πολὺ πλησίον τοῦ μνημονευθέντος ἤδη σπηλαίου τοῦ Πανός. Ἐπειδὴ μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Πάν προλογίζων ἀναφέρει, ὅτι ἔρχεται ἐκ τοῦ Νυμφαίου¹, πρέπει νὰ γίνῃ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἀρχαιολόγων συστηματικὴ ἔρευνα, μήπως ὡς νυμφαῖον δὲν ἐννοεῖται αὐτὸ τοῦτο τὸ σπήλαιον, ἀλλ' ἕτερον ἱερὸν ἐκεῖ που πλησίον. Εἰς τὸ ἄγριον αὐτὸ τοπίον, ὅπου ὅμως τὸ Νυμφαῖον χαρακτηρίζεται ἱερὸν ἐπιφανὲς πάνυ (στ. 4), δὲν κατοικοῦν παρὰ οἱ δυνάμενοι τὰς πέτρας γεωργεῖν. Ἐκεῖ ἐξέλεξε νὰ κίση τὸ καταφύγιόν του ὁ μισάνθρωπος Κνήμων, ἀπάνθρωπός τις ἄνθρωπος, διὰ νὰ μὴ βλέπῃ κανένα. Μόνον τὸν Πᾶνα ἀναγκάζεται νὰ προσαγορεύῃ ἐξ ἀνάγκης ὡς γείτονα, ἀλλὰ ἀμέσως μεταμελεῖται καὶ διὰ τοῦτο (στ. 10-13). Ἔχει καὶ κόρην ὁ Κνήμων παρθένον, ἡ δυστυχῆς δ' αὕτη ὑπαρξίς παρηγορεῖται, λέγει ὁ Πάν, τὰς συντρόφους ἐμοὶ Νύμφας κολακεύουσ' ἐπιμελῶς τιμῶσά τε (στ. 36-38). Εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο πορεύεται, ἵνα θυσιάσῃ πρόβατον, μία γυνή (μήτηρ τοῦ Σωστράτου, ἀγαπῶντος τὴν κόρην τοῦ μισανθρώπου), συνοδευομένη ἀπὸ δύο ἄλλας, Πλαγγόνα καὶ Παρθενίδα (αὐλοῦσαν) καὶ ἓνα δούλον (Γέταν) κομίζοντα τὸ πρόβατον. Τὸ ἄριστον σχόλιον εἰς τὴν σκηνὴν ταύτην τοῦ Δυσκόλου (430 ἔξ.) ἀποτελεῖ ὁ νεωστὶ εἰς ὠραῖον ἔγχρωμον πίνακα δημοσιευθεὶς πίναξ ἐκ τοῦ σπηλαίου τῆς Πιτσᾶς². Γυνὴ προεξάρχει τῆς θυσίας, ἔπεται παῖς κομίζων πρόβατον, ἀκολουθοῦν δύο μεγαλύτεροι παῖδες παίζοντες φόρμιγγα καὶ αὐλόν, ἔπονται τέλος τρεῖς γυναῖκες. Κατὰ τὰ σφζόμενα τμήματα τῶν ἐπιγραφῶν αἱ δύο ἐξ αὐτῶν ὀνομάζονται Εὐθυδία καὶ Εὐχολίς μᾶλλον ἢ Εὐκωλίς (διὰ τοῦ κόππα εἶναι γεγραμμένον τὸ ὄνομα). Ἐκ δὲ τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ τμήματος ἀνέθεκε ταῖς Νύμφαις, εἶναι βεβαία ἢ ἀνάγνωσις.

Ἐνδιαφέρον εἶναι, ὅτι ἡ γυνή, ἡ ἐξάρχουσα τῆς θυσίας εἰς τὸν Δύσκολον, διατάσσει αὐλήσιν, διότι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ πλησιάζουν τὸν Πᾶνα ἐν σιωπῇ:

*Αὔλει Παρθενί,
Πανός· σιωπῇ, φασί, τούτω τῷ θεῷ
οὐ δεῖ προσίεσθαι.*

Τοὺς δύο τούτους στίχους ἐγνωρίζομεν καὶ προτοῦ εὑρεθῆ ὁ Δύσκολος, διότι τοὺς ἀναφέρουν τὰ σχόλια (ἐν Λυσιστράτῃ στ. 2) καὶ ὁ Σούδας ἐν λ. Πανικῶ δείματι. Τὴν παρεμβολὴν ταύτην ἐπετρέψαμεν ἡμῖν ἐνταῦθα, διότι ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον ἴσως ἀρχαιολογικὸν ὑπομνηματισμὸν εἰς ἓν νεωστὶ ἀνακαλυφθὲν δράμα τοῦ διασημοτέρου ἀντιπροσώπου τῆς Νέας Κωμωδίας.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ σπηλαίου τῆς Πιτσᾶς, τὰ ὅποια φθάνουν μέχρι τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος, πρέπει νὰ μνημονευθῆ καὶ πῆλινον εἰδώλιον Σειληνοῦ³, τὸ ὅποῖον παρέχει μεγάλην ἀναλογίαν πρὸς τὸ πῆλινον εἰδώλιον τῆς Μελισσάνης, ὅπερ εἶναι «Σειληνόπαν».

Ὁ πῆλινος δίσκος 1803 εἶναι πολὺ πιθανώτερον, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὅτι παρουσιάζει Πᾶνα συρίζοντα πρὸς τὰς χορευούσας συντρόφους του, τὰς Νύμφας. Δυνά-

¹ ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ Δύσκολος 2 ἔξ. Ἔχω ὑπ' ὄψει τὴν ἔκδ. τοῦ W. KRAUS (Βιέννη 1960).

² ΟΡΑΝΔΟΣ ἐν Enciclopedia dell'Arte Antica

Classica e Orientale ἀρθρ. *Pitsa* (1960).

³ ΟΡΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. εἰκ. 228 πρῶτον ἐκ δεξιῶν.

μεθα ἐν τούτοις τουλάχιστον νὰ μὴ ἀφήσωμεν ἀμνημόνευτον τὸ γεγονός, ὅτι οὐ μόνον καθ' Ἡρόδοτον - Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ καὶ κατὰ Πίνδαρον αἱ γυναῖκες (κόραι) συνήρχοντο διὰ νυκτός, ὅπως ἐορτάσωσι διὰ μολπῆς τὴν Μητέρα τῶν Θεῶν καὶ τὸν Πᾶνα ὁμοῦ¹.

Ὡς τελευταίαν παρατήρησιν πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν, ὅτι ὁ Πᾶν καὶ ἐπὶ τοῦ δίσκου εἶναι σημαντικῶς μικρότερος τῶν Νυμφῶν καὶ ἐπὶ τοῦ πηλίνου πίνακος εἶναι ἰσοῦψῆς σχεδὸν πρὸς τὸν τράγον, τὸν ὁποῖον συνοδεύει. Πρὸχειρος ἔλεγχος ἔδειξεν, ὅτι πανιοῦ ὅπου ὁ Πᾶν ἀπεικονίζετο μετὰ ὄριου συγκρίσεως, εἰκονίζεται μικρός. Εἰς τὸ ἐκ Δήλου σύμπλεγμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ μνημειῶδες πλαστικὸν ἔργον, οὐχὶ ἀπλή τετρακόττα, ὁ Πᾶν ὑπολείπεται, παρ' ὅλα τὰ κέρατά του, κατὰ μίαν καλὴν κεφαλὴν τῆς Ἀφροδίτης. Ἐπομένως ὁ (Ἑλληνιστικὸς τουλάχιστον) Πᾶν ἐπιστεύετο γενικῶς μικρόσωμος θεός (ἢ μᾶλλον δαίμων).

Τὸ ὄνομα τοῦ σπηλαίου, ὡς ὀρθῶς καὶ ὁ κ. ΔΟΝΤΑΣ παρατηρεῖ, ἤχεϊ ὡς ἀρχαῖον εἰς τὰ ὄτα. Ἡ γνησία λαϊκὴ ἐκφορὰ του εἶναι κατὰ θῆλυ πρόσωπον. «Ἡ Μελισσάνη». Ὀλίγη δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς ἀρχαιότητος. Πάντως τοιοῦτον ὄνομα δὲν διετηρήθη γραπτῶς, ἀλλ' εἰς τὰ τοπωνύμια συναντῶμεν καὶ προελληνικὰ εἰσέτι ὀνόματα ἐπιζῶντα δι' ἀδιαλείπτου διαδοχῆς εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ². Τὸ σπήλαιον τῆς Μελισσάνης, παρὰ τὸν περιορισμένον ἀριθμὸν τῶν γενομένων εὐρημάτων, ἀποκτᾷ σπουδαιότητα σημαντικὴν. Οὐ μόνον αἱ φιλολογικαὶ μαρτυρίαι περὶ ἐορτῶν τοῦ Πανὸς τῆ συμμετοχῆ Νυμφῶν ἢ καὶ γυναικῶν ἐπικυροῦνται, ἀλλὰ καὶ ὁ Δύσκολος τοῦ Μενάνδρου, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ Ὅμηρος Ὑμνος εἰς Πᾶνα ἀποκτῶσι νέαν ἐποπτικὴν ἀρχαιολογικὴν εἰκονογράφησιν. Ὁ πῆλινος δίσκος τῆς Μελισσάνης ἀποτελεῖ τὸ ὠραιότερον σχόλιον εἰς τοὺς στίχους τοῦ ὕμνου³:

(Πᾶν) ἔσπερος... δονάκων ὑπο μοῦσαν ἀθύρων...
 σὺν δέ σφιν τότε νύμφαι ὄρεστιάδες...
 δαίμων δ' ἔνθα καὶ ἔνθα χορῶν τοτέ δ' ἔς μέσσον ἔρπων
 Πυκνὰ ποσὶν διέπει...

3. Η ΖΕΡΒΑΤΗ

Πλησίον τῆς Μελισσάνης συνωκίσθη τὸ χωρίον (Νέα) Βλαχᾶτα, τοῦ παλαιοῦ

1 ΠΙΝΔ. Πυθιον. III 78 - 79. Ὁ ΠΙΝΔΑΡΟΣ βεβαίως, ὅτι τοῦτο συνέβαινε συχνάκις - θαμὰ - καὶ δὴ οὐ μακρὰν τοῦ προθύρου του.

2 Εἰς τὴν ἐργασίαν μου *Les légendes royales de la Crête Minoenne* (Mélanges Charles Picard, RA 1949) παρέθεσα ἀρκετὰ σύγχρονα τοπωνύμια τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα διατηροῦνται ἐκ τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς. Ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει οὐδὲν ἀρχαῖον ὄνομα, εἴτε ἐκ τοῦ Μελισσ- εἴτε ἐκ τοῦ Μελισσ- παραγόμενον, δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀρχέτυπον τῆς Μελισσάνης. Ἐξ ἀμφοτέρων τῶν θεμάτων θὰ ἦτο δυνατὴ μία ἐρμηνεία, ἐφόσον πρόκειται περὶ Νύμφης ἢ Νυμφῶν. Ἴσως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ φαντασθῆ τις ἔν ἀρχέτυπον *Με-

λισσάνθη, ἐνθυμούμενος ὅτι ὑπῆρχον Νύμφαι καλούμεναι Μελισσαι, ἀκόμη δὲ καὶ ἱέρειαι (ἐν Δελφοῖς κ.ά.) φέρουσαι τὸ ὄνομα τοῦτο. Ὅμοιοι σχηματισμοὶ εἶναι ἀμπελάνθη - οἰνάνθη (ἣτις εἶναι καὶ πτηνὸν) καὶ μηλοάνθη (ὁ χρυσόχρους κάνθαρος).

3 Ὑμν. εἰς Πᾶνα (ALLEN V, XIX) στ. 15 ἐξ. Ὅτι οὐ μόνον ὁ μικρὸς δίσκος ὁ φέρων τὴν παράστασιν ἀλλὰ καὶ ὁ μεγαλύτερος ἀδιακόσμητος δύναται νὰ εἶναι πῆλινα ἀναθηματικὰ κάτοπτρα, πιστοῦται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ ἀλλαχόθεν εἶναι γνωστὰ τοιαῦτα ἀφιερῶματα: POTIER - REINACH, *Myrina*, 244. AA 1898, σ. 62 ἀρ. 15 (Κόρινθος). Αὐτόθι 1905, σ. 168, VI ἀρ. 2 (Θῆβαι), ἔνθα περαιτέρω βιβλιογραφία.

καταστραφέντος ἐξ ὀλοκλήρου κατὰ τὸν σεισμόν τοῦ 1953. Παρὰ τὸ Ν. ἄκρον τοῦ χωρίου, εἰς ἀπόστασιν δὲ περίπου 500 μ. ἀπὸ τῆς Μελισσάνης ὑπάρχει ἕτερον βάραθρον, ὡσαύτως περιέχον ὕδωρ, ἀλλὰ μικρότερον (μῆκ. 75 καὶ βάθος 18 μ. κατὰ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΝ) γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἡ Ζερβάτη. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ ἀνθρωπωνυμίου, διότι εἰς παλαιότερα κείμενα ἀναφέρεται κατὰ γενικήν, Τοῦ Ζερβάτη. Ἡ κατακρήμνις τοῦ βάραθρου τούτου ὑπῆρξε πλήρης, διὰ τοῦτο τὸ μεγαλύτερον, κεντρικὸν μέρος, εἶναι πλήρες ἐκ τοῦ ὄγκου τῆς ἄλλοτε στέγης. Πρὸς τὸ Δυτ. μέρος ὑπελείφθη τμήμα ἄχωστον φέρον ὕδωρ. (Ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν, κατὰ τοὺς Αὐστριακοὺς σπηλαιολόγους, ὑπάρχει ὀπῆ συγκοινωνοῦσα πρὸς ἕτερον, ἀκρήμνιστον βάραθρον, πλήρες ὕδατος, οὗ οἱ φωτισμοί, ὡς συμβαίνει εἰς τοιαύτας περιπτώσεις, εἶναι φαντασμαγορικοί.) Τὸ Ἀνατ. τμήμα τοῦ βάραθρου φέρει ὡσαύτως ὕδωρ. Τὸ ΒΑ. τμήμα ὅμως εἶναι κενωμένον, ἐκεῖ δ' οἱ κάτοικοι εἶχον κατασκευάσει προχείρους σηκούς (τσάρκους) διὰ τὰ ἀρνία καὶ τὰ ἐρίφια των (πίν. 3, 1).

Τὸ μέρος τοῦτο ἐθεωρήσαμεν τὸ προσφορώτερον, ὅπως διὰ σκαφῆς δοκιμάσωμεν, ἂν καὶ τὸ βάραθρον τοῦτο περιέχει ἔχνη τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε καταφατικόν, ἀλλὰ δυστυχῶς τὸ ὕδωρ ἀναβλύζει ταχέως καὶ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ φθάσωμεν εἰς μεγαλύτερον βάθος, ὅπου ἴσως θὰ εἴχομεν καλύτερα ἀποτελέσματα.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν φρυγάνων καὶ ἐπιφανειακῶν λίθων ὑπῆρχε στρώμα πάχους 20 - 25 ἐκ. ἀποτελούμενον ἐκ καθαροῦ χώματος. Ἀκολουθεῖ λεπτὸν στρώμα καύσεως, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς δὲν ἦτο ἀρχαῖον. Ἴσως προέρχεται ἐκ καθαρισμοῦ τοῦ χώρου ἀπὸ τῶν χόρτων διὰ πυρός. Ὑπὸ τὸ στρώμα τοῦτο ὑπῆρχεν ἕτερον ἐκ χώματος μετὰ σποραδικῶν λίθων. Μόλις ἐφθάσαμεν εἰς μικρὸν βάθος ἤρχισαν νὰ ἀναφαίνωνται ὄστρακα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔδαφος ταχέως ἀπέβαινε πηλῶδες. Ἐντὸς ὀλίγου πανταχοῦ τοῦ ἀνασκαπτομένου τμήματος ἀνεφάνη τὸ ὕδωρ. Ἐντὸς τοῦ πηλοῦ τοῦ κατωτάτου στρώματος ὑπῆρχον ὄστρακα πάσης ἐποχῆς καὶ κατηγορίας, ἀπὸ μεγάλων κεράμων καὶ χυτρῶν μέχρι μικρῶν καὶ λεπτῶν ὄστράκων ἐκ διαφόρων ἀγγράφων ἀγγείων. Ἐν χειλὸς μικροῦ κρατηροειδοῦς ἀγγείου φέρει ἔχνη ταινιῶν κτρινερύθρου ἀμαυροῦ χρώματος. Ἄλλα ὄστρακα φέρουν ὡσαύτως γραφὰς δι' ἀραιῶν χρωμάτων καὶ πρέπει νὰ εἶναι ὑστερωτέρας Ἑλληνιστικῆς ἢ καὶ ἔτι μεταγενεστέρας ἐποχῆς. Ἐν μικρὸν τεμάχιον ἀνήκει εἰς «μεγαρικὸν» σκύφον οὐχὶ παλαιότερον τοῦ τρίτου π. Χ. αἰῶνος. Δείγματα παρέχει ὁ πίν. 3, 2-3. Τὸ παλαιότερον εὑρεθὲν ὄστρακον ἀνήκει εἰς σκύφον ἢ κοτύλην ὑστάτου Γεωμετρικοῦ Κορινθιακοῦ ρυθμοῦ (πίν. 3, 3 ἀριστερά). Δι' αὐτοῦ ἀνερχόμεθα εἰς τοὺς περὶ τὸ 700 π. Χ. χρόνους.

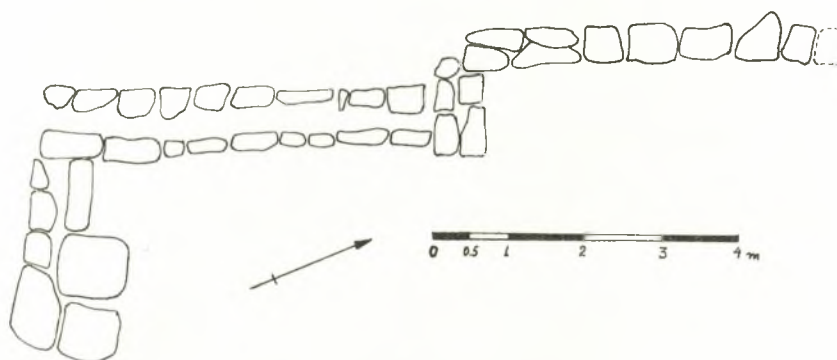
Ἡ περαιτέρω ἀνασκαφὴ διεκόπη καὶ διὰ τὰ ὕδατα τοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ καὶ διότι τὰ εὐρήματα δεικνύουν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀπορριμμάτων, οὐχὶ περὶ ἀναθημάτων.

4. Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΟΙΚΙΑ

Τῆς Ζερβάτης ὑπέρχεται πρὸς Δ. τὸ πετρῶδες καὶ δασῶδες ὕψωμα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, καλούμενον καὶ Βουνιᾶς. Ὁ ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ ἀναφέρει, ὅτι «εἰς τὴν περιόχην αὐτήν, ἐντὸς τοῦ δάσους, παρὰ τὸ βαραθρῶδες σπήλαιον Ἀγ. Θεοδώρων καὶ

τάς λοιπὰς σπηλαιολογικὰς μορφὰς τῆς αὐτῆς περιοχῆς εὐρέθη τόσον μεγάλη ἀφθονία κατειργασμένων τεμαχίων πυριτολίθου, ὅσον εἰς οὐδὲν ἄλλο μέρος τῆς νήσου»¹. Καὶ τοῦτο μὲν δὲν ἐπεβεβαιώθη. Ἡ ἐπίσκεψις ὅμως τοῦ λόφου, ὅστις εἶναι κατατετμημένος ὑπὸ κρημισθέντων βαράθρων, ἀπέδωκε τὰ πρῶτα Μυκηναϊκὰ ἔχνη τῆς Σάμης. Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος ὑπάρχουν καλλιεργούμενοι ἀγροί, ἀλλ' ἡ ποσότης τοῦ χώματος εἶναι ἐλαχίστη. Ἦδη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ὑπάρχουν ἀφθονα ὄστρακα χειροποιήτων μελανῶν χονδρῶν ἀγγείων, ἅτινα ἐν Κεφαλληνίᾳ εἶναι χαρακτηριστικὰ τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ χαλκοῦ. Μεταξὺ αὐτῶν τινὰ ἐπέτρεπον καὶ ἀναγνώρισιν τοῦ σχήματος τοῦ ἀγγείου.

Ὁ ἱκανὸς καὶ πρόθυμος ὁδηγός μου (Παναγιώτης Ἀντωνᾶτος) μὲ ὠδήγησεν εἰς τι μέρος, ὅπου, κατὰ τὴν ἀνόρουξιν ξυλοκαμίνου ἀνεύρισκε πολλὰ τοιαῦτα «φλυ-

Εἰκ. 2. Σχέδιον οἰκίας Ἁγ. Θεοδώρων.

τζανάκια». Πράγματι, ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας ἐφαίνοντο ἔχνη τοίχου ἐξ ὀρθῶν πλακωτῶν λίθων. Τὰ ὄστρακα ἦσαν σαφῶς προϊστορικά, μεταξὺ δ' αὐτῶν καὶ οἱ πόδες δύο ὑστερομυκηναϊκῶν κυλίκων μετὰ ἡμισφαιρικῆς κοιλότητος εἰς τὴν βᾶσιν. Ἡ θέσις κεῖται πρὸς τὸ Ν. μέρος τοῦ λόφου. Πλησίον εὐρίσκεται ἐν ἀπότομον καὶ ἀπρόσιτον βάραθρον (συκαὶ καὶ ἀφθονία ἀγρίων περιστερῶν ἐντὸς αὐτοῦ). Τοῦτο κεῖται πρὸς Β., ὀλίγον δὲ πρὸς τὰ ΝΑ. δύο ἄλλα βάραθρα εἶναι εὐρέα καὶ ἀμβλέα καὶ μὲ κλιμακώσεις, ἐν μέρει καλλιεργούμενα. Ἡ ὅλη θέσις, ἂν καὶ ἐνθυμίζει πολὺ τὴν τοπογραφίαν τῆς Σελήνης, πρέπει ὅμως ἐν καιρῷ νὰ ἐρευνηθῇ ἀκριβέστερον.

Τὸ ἀνασκαφὲν ἐρείπιον ἐδείχθη ὅτι ἦτο Μυκηναϊκὴ οἰκία, ἧς ὅμως ἡ ἐπίχωσις ἦτο στρῶμα γῆς μόλις 10 μέχρι 15 ἑκατοστῶν. Ἔχει μέγιστον μῆκος (ἀπὸ Ν. πρὸς Β.) 10 μέτρα ἀλλὰ προχωρεῖ εἰσέτι ἐντὸς γειτονικοῦ ἀγροῦ (ὄρα πρόχειρον σχέδιον ἐν εἰκ. 2). Μέγιστον πλάτος τοῦ Ν. τοίχου διατηρεῖται μέχρι 3.40 μ. (ὄρα τὸ σχέδιον) χωρὶς νὰ εὐρεθῇ ἡ Ἄνατ. γωνία. Ἡ σφωζομένη Δυτ. γωνία εἶναι ἀμ-

¹ Ταῦτα ἀναφέρει εἰς τὸ πολυγραφημένον Δελτίον Ἑλλ. Σπηλαιολ. Ἐταιρείας, τὸ ὅποion ἐξέδιδε, τόμ. V τεύχ. 2, 3, Ἄπρ. - Σεπτ. 1959, σ. 53. Ἐφόσον δύναμαι νὰ κρίνω (ἠρεῦνησα δὲ μὲ ἀρκετὴν ἐπιμέλειαν) ταῦτα εἶναι ὑπερβολικά. Μόνον ἀπολείματα, καὶ ταῦτα μᾶλλον σπάνια, ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω, οὐχὶ ἐργαλεῖα. Δὲν ἀποκλείεται τοιαῦτα νὰ εὐρίσκωνται ὁμοῦ

εἰς ὄρισμένον μικρὸν χωρὸν, ὅστις μὲ διέφυγε. Μέχρις οὗτος ὅμως ἐξακριβωθῇ τοῦτο, ἡ κυρία πηγὴ τῶν κατειργασμένων πυριτῶν θὰ παραμένῃ ἡ περιοχὴ Σκάλας καὶ πρωτοπόρος τῆς περισυλλογῆς καὶ γνωστοποιήσεως τούτων ὁ αὐτόθι ἐνθουσιώδης φιλάρχαιος, ἀπόστρατος ἀξιωματικὸς κ. Διονύσιος Κορκός.

βλεῖται. Ὁ τοῖχος ἔχει μέγα πάχος (1,50 μ.), σύγκειται ἐκ μεγάλων λίθων, φέρει δ' ἐσωτερικῶς ὀρθογωνίαν κόγχην πλάτους 1 μ. καὶ βάθους 90 ἐκ. Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι συμπαγῆς, ἐνῶ ὁ μακρὸς τοῖχος ἀπὸ Ν. πρὸς Β. σύγκειται ἐξ ὀρθίων λίθων, ἐν μέρει πλακωτῶν τὸ δ' ἐσωτερικὸν ἐπληροῦτο προφανῶς λιθαρίων καὶ χώματος (πίν. 4, 1-2). Ἴσως τὰ ἀνώτερα μέρη ἦσαν ἐξ ἄλλου ὑλικοῦ. Εἰς ἀπόστασιν 5 μ. ἀπὸ τῆς γωνίας ὁ τοῖχος σχηματίζει ἐξοχὴν καὶ εἶτα συνεχίζεται διὰ μιᾶς μόνης σειρᾶς λίθων. Ἡ σχηματιζομένη γωνία φαίνεται στρογγύλη. Ἄνευ ὀλοκληρωτικῆς σκαφῆς δὲν εἶναι δυνατὰ σαφέστερα πορίσματα. Τὸ δάπεδον ἀποτελεῖται ἐν μέρει ἐκ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἐν μέρει ἐκ μικρῶν πλακῶν (πίν. 4, 1-2).

Τὰ χαρακτηριστικώτερα τῶν εὐρεθέντων ὀστράκων εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ πίν. 3, 5-6. Πρόκειται περὶ ὀστράκων τῆς ἐντοπίας, χειροποίητου κεραμικῆς, κοσμουμένων ἐνίοτε διὰ σχοινιωτῶν, αὐλακωτῶν ἢ ἐγχαράκτων θεμάτων. Ὀλιγώτερα εἶναι τὰ Μυκηναϊκά, τροχοποίητα ὀστρακα. Εἶναι ἄγραφα, συγκείμενα ἐκ τοῦ οἰκείου τῆ νήσῳ εὐθρύπτου κιτρινωποῦ «Πρωτοκορινθιακοῦ» πηλοῦ. Συχναὶ ὅπαι ἐπὶ τῶν ὀστράκων δεικνύουν, ὅτι θραυόμενα τὰ ἀγγεῖα ταῦτα ἐπεσκευάζοντο. Εὐρέθησαν ὡσαύτως ἐντὸς τῆς οἰκίας δύο πῆλινα σφονδύλια, ἀμφικωνικὸν καὶ σφαιροκωνικόν, καὶ ὀστᾶ ζῶων (πίν. 3, 4, ἐνθά εἰκονίζονται δύο ἀστράγαλοι καὶ ἐπὶ πλεόν τινα ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἐργαλείων πυρίτου περὶ τὸ ἀνασκαφέν μέρος). Ἡ χρονολογία τοῦ ἐρειπίου εἶναι σαφῆς Μυκηναϊκῆ IIIΓ.

5. ΡΟΥΠΑΚΙ

Εἰς τοὺς Δυτ. πρόποδας τῆς ἀκροπόλεως τῆς Σάμης, περὶ τὸ χιλιόμετρον προτοῦ ὁ ἐρχόμενος ἐξ Ἀργοστολίου εἰσέλθῃ εἰς τὴν πολίχνην, ὑπάρχουν ἄφθονα ὄρατὰ ἐρείπια καὶ μεταξὺ αὐτῶν κρήνη. Ἡ θέσις λέγεται Ρουπάκι. Περὶ αὐτὴν ἐκτείνεται ἡ νεκρόπολις τῆς ἀρχαίας Σάμης. Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου καὶ πέραν ἐκτείνεται πρὸς Δ. καὶ ΒΔ. ἡ μικρά, ἀλλ' εὐφορος πεδιάς τῆς Σάμης. Σχηματισθεῖσα ἐκ τῶν ἐπιχώσεων τῶν κατερχομένων ἐκ τῶν πέριξ βουνῶν, ἔχει χώματα πετρώδη καὶ χαλικώδη λόγῳ τῆς φύσεως τῶν βουνῶν, ἀλλὰ μεγάλην εὐφορίαν. Πελώρια ἐλαιόδενδρα, ἀριθμοῦντα αἰῶνων ἴσως καὶ χιλιετηρίδων ζωὴν, ὑπάρχουν ἄφθονα. Ἐκ τοῦ χρόνου ἔχουν διασπασθῆ οἱ ἀρχικοὶ κορμοὶ εἰς τρεῖς καὶ περισσοτέρους, ἀπέχοντας πολλάκις ἀρκετὰ μέτρα μεταξὺ των, ἢ ρίζα ἐν τούτοις εἶναι κοινή (πίν. 4, 3-4). Μία τῶν ἐλαιῶν τούτων, ἀνήκουσα σήμερον εἰς τοὺς ἀδελφοὺς Βιτωράτου (πίν. 4, 4), εἶναι ἰδιαίτερος περίφημος καὶ θεωρεῖται ἡ μεγίστη τῆς νήσου, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ, ὅτι εἶναι καὶ ἡ παλαιοτάτη. Ἐχει κεντρικὸν κορμὸν περιμέτρου 5,80 μ. εἰς ὕψος 1 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους καὶ πολλὰς πλευρικὰς παραφυάδας. Ἡ ὀλικὴ περίμετρος εἰς ὕψος 1 μ. εἶναι 14,30 μέτρα.

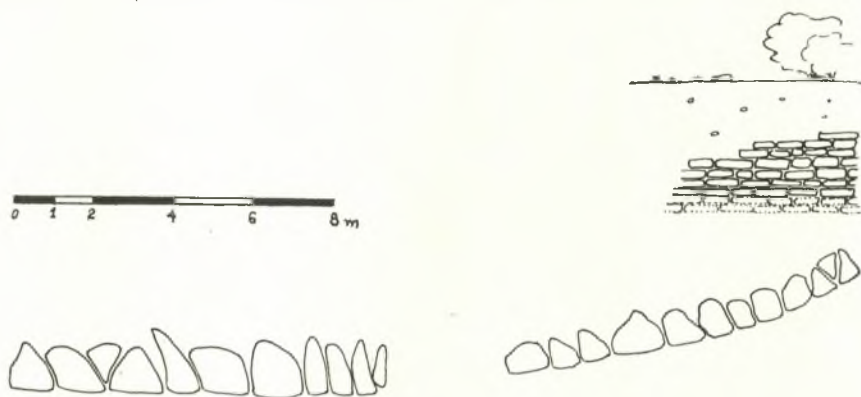
Περὶ τὰ 5' πρὸς Δ. τῆς Κρήνης Ρουπακίου οἱ διαρκῶς μεταβάλλοντες κοίτην χεῖμαρροι ἀπεκάλυψαν ἐνδιαφέροντα ἐρείπια. Ταῦτα κεῖνται παρὰ καὶ ἐν μέρει ὑπὸ τὸν ἀγρὸν καὶ τὰ ἐλαιόδενδρα τοῦ Σπυριδῶνος Δευτεραίου ἐκ Χαλιωτάτων. Ἄξιοι ἰδιαίτερας εὐγνωμοσύνης εἶναι ὁ ἐκεῖ πλησίον παροικῶν Γεώρ. Πίκουλας, ὅστις μὲ προθυμίαν μᾶς ὠδήγησε παντοῦ καὶ παρέσχε πᾶσαν ἄλλην εὐκολίαν, ὡς καὶ ὁ

Δευτεραῖος-Τσουλάκης, ὅστις εἶναι προσεκτικὸς παρατηρητὴς τῶν ἐρειπίων.

Τὰ προχείρως διὰ δύο ἐργατῶν ἐπὶ τινὰς ἡμέρας καθαρισθέντα λείψανα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἐντὸς τῆς κοίτης τοῦ χεῖμαρρου, ἄλλοῦ πλατείας καὶ ἄλλοῦ 6 - 8 μ. στενῆς, ὑπάρχει μέγας τοῖχος καὶ ἐκ μεγάλων πλακωτῶν, ἀλλὰ σχεδὸν πλήρως ἀκατεργάστων λίθων. Οὐδεμία συνδετικὴ ὕλη ἐχρησιμοποιήθη. Ἐπειδὴ ὁ τοῖχος ἔχει πρόσωπον μόνον πρὸς τὸ Δυτ. μέρος, εἶναι σαφῶς ἀναλημματικός. Ἄν ὑπεστήριζε διερχομένην ὁδὸν ἢ εἶχεν ἄλλον σκοπὸν, εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἄδηλον. Ὁ χεῖμαρρος κατέφαγε τμῆμα τοῦ τοίχου εἰς μῆκος 2.70 μέτρων, ὥστε οὗτος ἀποτελεῖται ἐκ δύο τμημάτων. Τὸ πρῶτον διατηρεῖ μίαν ἢ δύο μόνον σειρὰς πλακωτῶν λίθων μεγάλων διαστάσεων (1.30 ἢ 1.35 μ. μῆκος. Ὁ μέγιστος λίθος ἔχει 1 μ. μῆκος εἰς τὴν

Εἰκ. 3. Ρουπάκι. Σχέδιον καὶ τομὴ ἀναλήματος.

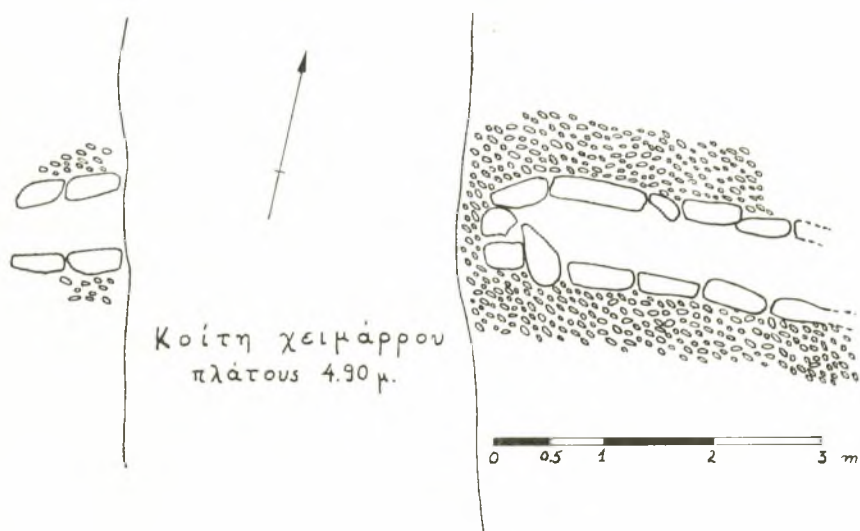
πρόσωπιν καὶ προχωρεῖ 1.55 εἰς βάθος). Τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ τοίχου διατηρεῖται εἰς μῆκος 9.60 (πίν. 5, 2). Μεσολαβεῖ τὸ μνημονευθὲν ρῆγμα καὶ εἶτα συνεχίζεται ὁ τοῖχος, ἐλαφρῶς καμπύλος, μέχρι συνολικοῦ μήκους 22 μέτρων. Τὸ δεύτερον τοῦτο τμῆμα σύγκεται ἐκ μικροτέρων ἐν μέρει λίθων, ἀλλ' εἶναι ὑψηλότερον (ἀπὸ 1-1.53 μ.). Ἀπὸ τοῦ ἀνωτάτου σημείου τοῦ τοίχου τούτου ἢ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους εὐρίσκεται 1.20 μ. ὑψηλότερον. (Ὅρα τὸ σχέδιον εἰκ. 3 καὶ πίν. 5, 1.)

Περὶ τὰ 150 μ. βορειότερον ὁ χεῖμαρρος ἀπεκάλυψε καὶ νέα λείψανα. Κυρίως κεῖνται ἐπὶ τῆς δεξιᾶς (ἀνατολικῆς) κοίτης. Πρόκειται περὶ τμήματος τοιχαρίου σαφῶς καμπύλου (ἀλλ' οὐχὶ καὶ κυκλικοῦ). Διατηρεῖται μέχρι 3.50 μ. μήκους, ἀλλὰ προχωρεῖ πέραν τῆς κοίτης ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ ἀγροῦ πρὸς Ἀνατολάς, ἐνῶ πρὸς Δυσμάς, εἰς ἀπόστασιν 4.90 καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας κοίτης τοῦ χεῖμαρρου, ἀναφαίνεται μικρὸν εἰσέτι τμημά του μήκους 1.50 μ. (σχέδιον εἰκ. 4 καὶ πίν. 5, 3-5).

Τὸ τοιχάριον ἔχει χαρακτηριστικὴν κατασκευὴν ἐνθυμίζουσαν Μεσοελλαδικούς περιβόλους (Μάλλι-Δώριον, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Βασιλικὸς Περιβόλος Α τῶν Μυκηνῶν). Ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἐκ διπλῆς σειρᾶς ὀρθίων πλακωτῶν λίθων, ὧν τὸ ὕψος εἶναι περὶ τὰ 0.60 μ., τὸ πάχος 15 - 20 ἐκ. καὶ τὸ μῆκος μέχρις ἑνὸς μέτρου. Ὁ σχηματιζόμενος τοῖχος εἶναι κοῖλος ἐσωτερικῶς (σήμερον πλήρης χαλίκων) καὶ ἔχει συνολικὸν πλάτος 0.90 - 1.00 μ., τοῦ ἐσωτερικοῦ κενοῦ ἔχοντος περὶ

τὰ 0.60 ἐκ. πλάτους. Ὁ τοίχος ἢ περίβολος οὗτος ἐδράζεται ἐπὶ ἐπιμελέστατα ὀριζοντίου καὶ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς δαπέδου, συγκειμένου ἐκ μικρῶν χαλίκων τοῦ ποταμοῦ. Τὸ δάπεδον τοῦτο διατηρεῖται σήμερον μέχρις ἀποστάσεως 0.60 ἀπὸ ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ τοίχου. (Καλῶς ὁρατὸν ἐπὶ τῶν φωτ. πίν. 5, 3-4, ἐνῶ εἰς τὸ πέραν τοῦ χειμάρρου τμήμα πίν. 5, 5 οἱ χάλικες ἔχουν σχεδὸν τελείως παρασυρθῆ ὑπὸ τοῦ ποταμοῦ, πάντως διατηροῦνται ἴχνη.)

Τὸ κατασκεύασμα ἢ κατασκευάσματα ταῦτα φαίνονται ἐνδιαφέροντα. Δυστυχῶς οὔτε καὶ τὰ φαινόμενα τμήματα ἐτόλμησα νὰ καθαρίσω πλήρως, διότι θὰ διηκόλυνον τὸ χειμερινὸν κακοποιὸν ἔργον τοῦ χειμάρρου. Κατόπιν προχείρου καθα-

Εἰκ. 4. Ρουπάκι. «περίβολος».

ρισμοῦ πρὸς μέτρησιν καὶ φωτογράφησιν ἐπέχωσα καὶ ἐκάλυψα μάλιστα ταῦτα διὰ μεγάλων λίθων. Εἰς τὸν νοῦν ἔρχονται οἱ κυκλικοὶ ΠΕ - ΜΕ τάφοι τοῦ Στενοῦ Λευκάδος ἢ εἰς ἀνάλογος πρὸς τοὺς παρόντας περίβολος (ἡμικυκλικὸς) παρὰ τὴν κυρίαν πύλην τῆς ἀκροπόλεως εἰς τὸ Μάλθι. Ἐδῶ τὰ πράγματα δὲν εἶναι εἰσέτι σαφεῖ, διότι ἡ καμπυλότης τοῦ διατηρουμένου τμήματος εἶναι ἐλαφροτάτη (κοῖλον πρὸς Ν.). Οὐδὲν ἀνεκαλύφθη, οὐδὲ τὸ παραμικρὸν ὄστρακον. ὅπως βοηθήσῃ εἰς χρονολόγησιν. Ἄγνωστον εἶναι ὡσαύτως, ἂν τὸ παρὸν λείψανον ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ μνημονευθὲν μέγα ἀνάλημμα. Εὕρεσκαται εἰς κατὰ τι μεγαλύτερον βάθος, ἤτοι 2 μ. ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν τοῦ γειτονικοῦ ἀγροῦ. Ἡ μέλλουσα ἀνασκαφή θὰ δείξῃ, ἂν καὶ τὰ παρόντα κτίσματα εἶναι ΜΕ ἐποχῆς καὶ ἂν εἶναι ταφικοὶ περίβολοι ἢ οἰκίαι ἢ ἄλλο τι.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ